

Давор Јанкулоски*

Македонска академија на науките и уметностите
Истражувачки центар за ареална лингвистика „Бождар Видоески“
Скопје

Називите за ‘клукајдрвец’ во словенските дијалекти: според материјалите на ОЛА

1. Воведни белешки

Зависно од тоа која информација е содржана во коренскиот дел од конструкцијата, на словенската јазична територија наоѓаме повеќе типови семантички и морфолошки конструкции чиј референт е *клукајдрвец*. Називите кои означуваат *клукајдрвец* во дијалектите на словенскиот јазичен свет се опфатени со прашањето F 58 ‘дјтел’ според Прашалникот на *Општословенскиот лингвистички атлас* (ОЛА), а се претставени во картата бр. 20 во I лексички том од областа на животинскиот свет (Закревская 1988: 64–65). Анализата се базира врз дијалектниот материјал на ОЛА, собиран на повеќе од 850 населени места на целата словенска територија. Според *Толковникот речник на современиот македонски јазик* (Мургоски 2011), лексемата *клукајдрвец*, мн. *клукајдрвци*, се дефинира како ‘птица од фамилијата *Picidae*, што прави дупки во стеблата од дрвјата во потрага по храна’ (*ibid.*, 525). Ли-

* Davor Jankuloski, Research Assistant, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Research Center for Areal Linguistics „Božidar Vidoeski”, Skopje, North Macedonia.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1037-7349>.
e-mail: jankuloski@manu.edu.mk.

тературните називи на оваа лексема во словенските јазици се: рус. *дятел*, блрус. *дзяцел*, укр. *дятел*, пол. *dzięciol*, г.луж. *dypak*, д.луж. *žišelc*, слч. *d'atel'*, чеш. *datel*, слн. *žolna*, хрв. *djetlić*, срп. *детао*, буг. *кълвач*, мак. *клукајдрвец*.

2. Географската дистрибуција на називите

Називите од типот **dēt-ьl-ъ* со значењето ‘клукајдрвец’, во повеќе варијанти **dēt-ьlj-ъ*, **jēt-el-ъ*, **dēt-ьl-ik-ъ* итн., доминираат на словенската јазична територија. На источнословенскиот и на западнорсловенскиот ареал речиси не се застапени форми изведени од други основи. Исклучок се само мал број руски и украински, а уште помалку словачки и полски пунктови каде што среќаваме неколку различни називи, меѓу кои најзастапен е **žьln-a*. Формите **dьlb-ač-ъ* (или **dьlb-ak-ъ*) и **kьlt-ač-ъ* се карактеристични за западниот, т.е. за југозападниот украински јазичен ареал, додека формата **kljuc-i-dьrv-o* (или **kljujъ derv-o*) се среќава на неколку одделни пунктови на источнословенскиот јазичен ареал. На западнорсловенската територија со значењето ‘клукајдрвец’ ги забележуваме и формите **harkal*, којашто се појавува во словенските пунктови на унгарското говорно пограничје, и **špext*, застапена во три пункта на полската западна периферија.

И на јужнословенската јазична територија најзастапени се називите од типот **dēt-ьl-ъ* во повеќе фонетски варијанти. Ваквите форми единствено не доминираат на ареалите на источните јужнословенски јазици – на македонскиот се јавува само во неколку пунктови, а на бугарскиот ареал воопшто не е застапена. Покрај тоа, на македонската дијалектна територија почесто се јавуваат називите **kljuk-O-dьRV-ьc-ъ* и **rip-un-ьc-ъ*, додека на бугарската преовладува називот **kьlv-ač-ъ* (или **kьlt-ač-ъ*). Во неколку од пунктовете на јужнословенскиот ареал со значењето ‘клукајдрвец’ може да се сретнат и форми изведени од основата **čuk-*, како **čuk-ač-ъ*, **čuk-ul-itj-ъ*. Покрај нив се јавуваат и називите **žьln-a*, застапен на словенчката, српската и црногорската територија, и **bab-in-ъ kokot-ъ*, на црногорската територија.

3. Етимолошко-семантичка анализа

Формите од типот *dětlъ* како најраспространети со значењето ‘клукајдрвец’ на словенското јазично тло, водат потекло од прасловенскиот јазик. Етимологијата на оваа форма не е целосно разјаснета, но најчесто се поврзува со прасловенската основа **dьlb-* со значење ‘длаби’ и суфиксот *-telъ* (< *-tlъ*), односно со формата **dьlbtъlъ* добиена како резултат на дисимилацијата

$l-l > n-l$ или $*delb-telb > *del-telb > *den-telb > *dētēlb > dētēlb$ (Фасмер, т. 1: 562; Трубачев, т. 5: 28; Мельничук 1985: 154; Boguś 2005: 144; Skok, т. 1: 413; Snoj 2016: 135), чиешто примарно значење би било 'оној кој длаби или прави шуплина'. Впрочем, на словенската територија се среќава и називот $*dylbačb$ со истото значење. Други размислувања водат до тоа дека ако се работи за суфиксот $-telb$, тогаш може да се работи за индоевропскиот корен $*dhen-$ со значење 'удира' (в. Skok, т. 1: 413) или, пак, дека станува збор за непозната словенска основа сродна на лит. *dimt*, *demu* 'прави бучава, штрака' (в. Трубачев, т. 5: 28; Sławski, т. 3: 102). Сепак, потврда за ваквите мислења нема и оваа форма ја сметаме само за словенска, без видни паралели во балтичките, како и во останатите индоевропски јазици. Називот *детелина*, којшто означува 'ливадска билка обично со по три зелени заоблени ливчиња на тенко стебленце', евозможен дериват од формата *dētēlb* со суфикс $-ina$, иако некои ја оспоруваат оваа врска (в. Трубачев, т. 5: 27). Може да претпоставиме, но не и да потврдиме, дека мотивот за именувањето во овој случај претставувала сличноста на бојата на пердувот на клукајдрвецот со бојата на детелината.

Називот *kljukOdbRVbč* вклучува две прасловенски основи, $*kljuk-$ и $*dbrv-$. Основата $*dbrv-$ се однесува на прасловенското $*dervo$, т.е. на сесловенскиот назив за 'повеќегодишно растение со корен, стебло и гранки', а нејзиното индоевропско потекло се потврдува преку паралелите со блиско или со исто значење во дел од индоевропските јазици, како лит. *dervà* 'бор', латв. *darva* 'смола', грч. *δόρυ* 'дрво, копје', ст.инд. *dāru* 'дрво', англос. *teru* 'смола', англ. *tree* 'дрво' и др. (Фасмер, т. 1: 502; Skok, т. 1: 439). Според Трубачев (т. 5: 142), се работи за индоевропска основа $*dru(u)-$, $*dr-ey-$.

Словенската основа $*klju(k)-$ се однесува на повеќе деривати, меѓу кои и глаголските форми $*kljukati$ и $*kljuvati$ со значење 'чука', односно 'удира со клун'. Интересно и прифатливо е толкувањето за првенственото значење на $*kl'učb$ во прасловенскиот како 'удирање во дрво' (Snoj 2016: 308), имајќи ја предвид материјалната културата на старите Словени за изработка на предмети и орудија од дрво. И формите од типот на *klvvačb* се врзуваат со истата основа. Инфинитивната форма $*kljuvati$ од старословенското *klvati* настанала по аналогија со пренесување на вокалот *u* од презентот *kljujō*. Одредени извори (Трубачев, т. 10: 56; Skok, т. 2: 105), потеклото на овие словенски творби го лоцираат во индоевропскиот, од коренската основа $*kleu-$ (или $*klāu-$) со значење 'кука', добиена по пат на ономотопеја. Можни деривати од овој индоевропски корен среќаваме и во балтичките – лит. *kliuti*, *kliudyti* 'попречува, се зафаќа', латв. *kļauties* 'се спротивставува' (Георгиев, т. 3: 189), како и во други индоевропски јазици, грч. *κλήϊς*, лат. *clāvis* 'клуч'. Тука би ги додале и герм. *klock* 'своно', англ. *clock* 'часовник' и сл., иако оваа поврзаност не е потврдена.

Називите изведени од основата *čuk-*, како *čukačъ*, *čukulitjъ*, се однесуваат на глаголот *čukati* т.е. *чука* со значење ‘удира со нешто, тропа’. Веројатно е дека мотивацијата за именување на *клукајдрвецот* со назив изведен од *čuk-* во одредените словенски говори била слична како кај оние форми изведени од **dъlb-* и **kl’uk-*, произлезена од способноста на овој вид птица за удирање, чукање, односно длабење во дрво. Во однос на дериватите од оваа основа, интересно е да се забележи дека формата изведена со суфиксот *-ač*, под која примарно се подразбира ‘оној кој чука, тропа’, а во одредени дијалекти го носи и значењето ‘клукајдрвец’, во арго-говорот, односно во јазикот на сидарите и грнчарите во Приштина, го добила и значењето ‘часовник’ (Skok, т. 1: 341). И оваа основа е настаната по пат на ономатопеја (ibid.). Според некои извори (Младенов 1941; Snoj 2016) за словенското *čuk-* се претполага индоевропско потекло. Младенов (1941: 689) го поврзува со индоевропскиот корен **keu-* со значење ‘кова, чука’ и како паралели ги споменува лат. *cudo* ‘кова’ и герм. *hauen* ‘сече, удира’. Според Сној (Snoj 2016: 122), пак, се работи за коренска основа **(s)kǎu-*, **(s)kěu-*, **(s)kū-* со значење ‘кука, се дере’, а оттука следува поврзаност со лит. *kaiūkti*, латв. *kāukt* ‘лае, завива’, ст.инд. *kāuti* ‘вика’, ерм. *k’uk’* ‘воздивнување’ (ibid.). Сепак, ваквите толкувања на потеклото на словенското *čuk-* не може да се потврдат и безрезервно да се прифатат. Во врска со тоа, треба да имаме предвид дека формите изведени од *čuk-* се карактеристични само за јужнословенскиот јазичен ареал. Не можеме со сигурност да тврдиме и поврзаност со лексемата *чука* со значење ‘брдо, гребен’, позната на словенскиот југ, но и во албанскиот јазик, *çukë*, како словенска заемка (Orel 1998: 53). Покрај тоа, во албанскиот среќаваме глаголска форма *çik* со значење ‘удира, тресе, меша’. Имајќи го предвид овој факт и ареалот на којшто функционира словенското *čuk-* може да се претпостави, но не и потврди, и постаро, прединдоевропско потекло.

Формата *ририпъсь* претставува именска изведенка од глаголот *ripati*, односно од основата **rīp(u)* добиена со редупликација по пат на ономатопеја, како резултат на имитирање на гласот на птиците (Skok, т. 3: 79). Според *Толковниот речник на современиот македонски јазик* (Мургоски 2011), лексемата *пунунец* означува ‘птица со црно-бела опашка и крилја од видот *Урира еропс*’ (ibid., 1082). Со оглед на тоа што паралели наоѓаме во лит. *ripūtis*, лат. *ирира*, англ. *hoopoe*, грч. *ἔποπος*, ерм. *rorip*, нов.перс. *rūrī*, веројатно е индоевропското потекло, од формата **h₁erop* (Mallory/Adams 2006: 145). Називите од типот на *ририпъсь* со значење ‘клукајдрвец’ се јавуваат само во неколку одделни пунктови на македонската јазична територија – Лазарополе, Теарце, Фурка, Бобошчица и Вамбел. Станува збор за пренесување на името од еден род птици (*Urupidae*) на друг (*Picidae*), поради одредени слични карактеристики, сродност итн.

Формата *žľna* како назив за *клукајдрвец*, освен во словенскиот јазичен свет е позната и во балтичките јазици – латв. *dzilna*, лит. *gliná*. Етимолошките врски водат до индоевропска варијанта **g^hlná* (Bogus 2005: 756; Rejzek 2001: 750; Snoj 2016: 896), којашто, пак, потекнува до индоевропската коренска основа **ghel-* (**ghol-*), а се однесува на 'светли бои', како 'жолто', 'зелено', 'нешто што блеска', 'злато' итн. (Skok, т. 3: 687). Оттука мотивацијата за именување на *клукајдрвецот* со називот *žľna* е јасна, произлезена од бојата на пердувите. Покрај прасловенските **zelenъ*, **žьltъ* и **zólto*, односно словенските лексеми *зелен*, *жолт* и *злато*, во другите индоевропски јазици од основата **ghel-* среќаваме: лит. *geltas* 'жолто', *želvas* 'златно', латв. *zēlts* 'злато', лат. *helvus* 'медено жолто', ст.ир. *gel* 'бело', англ. *yellow* 'жолто', *gold* 'злато', авест. *zairi* 'жолто', ст.инд. *hári-* 'зелено, жолто', *híranuam* 'злато', грч. *χλωρός* 'зелено' (Mallory/Adams 2006: 333). Интересно е да се забележи дека деривати од оваа коренска основа со значењето 'зелено' среќаваме само во словенските јазици и во грчкиот, како и во староиндискиот каде со истата форма се опфатени и 'зелено' и 'жолто'. Освен споменатите, од оваа основа се развиле уште голем број деривати во индоевропските јазици што означуваат светли материјали, имиња на животни, растенија, органи, состојби на човекот, дури и лични имиња итн.

Називот *babinъ kokotъ* со значењето 'клукајдрвец' е локализиран на мал јужнословенски ареал. Придавката *babinъ* се однесува на *baba*, словенскиот назив за 'стара жена, мајка на родител', добиен со редупликација на истиот слог од говорот на децата (Skok, т. 1: 82). Од овој збор во словенските дијалекти се извеле голем број лексеми и фраземи со значења коишто отишле во различни насоки и во позитивна и во негативна конотација, како на пр. *баба марта* 'месец март', *бабица* 'жена што помага при породување', *бабува* 'се грижи', *слепа баба* 'вид детска игра', *бабин заб* 'вид билка', *бабини деветини* 'народни суеверија' итн. Паралели се присутни во балтичките јазици, лит. *bóba*, латв. *bāba* со значење 'стара жена', а сродство се наоѓа и во ср.в.герм. *bābe*, *bōbe* 'стара жена', *buobe* 'момче, слуга' (Фасмер, т. 1: 99). Формата *kokotъ* е прасловенска и позната во словенските јазици со примарно значење 'петел', а добиена е по пат на ономотопеја (Skok, т. 2: 126), како и глаголот *кокодака*. Сродни форми во балтичките јазици не се наоѓаат, но според Фасмер (т. 2: 283) може да се поврзе со ст.инд. *kākas* 'врана', *kākalas*, *kākōlas* 'гавран', грч. *κακκάβη* 'еребица', лат. *cacillāre* 'кукурика', ср.н.герм. *gāgelen* или герм. *gackern* 'кукурика', франц. *coq* 'петел' итн.

Формата *špext*, позната во одредени западнословенски говори како назив за 'клукајдрвец', претставува заемка од германскиот јазик каде што ја среќаваме истозначната лексема *speecht*. Ваква форма забележуваме и во други јазици од германската група, како ст.исл. *spcetr*, швед. *spett*, дан. *spcette*.

Потеклото на овој назив се бара во индоевропскиот, т.е. во претпоставената основа *(s)p(e)iko- со значење ‘клукајдрвец’, добиена по пат на ономатопеја (Vaas de 2008: 464; Mallory/Adams 2006: 145). Со оваа основа се поврзуваат и лат. *pīcus* ‘клукајдрвец’, ст.инд. *pika-* ‘кукавица’, ст.прус. *picle* ‘кос’.

Називот *harkal*, кој означува ‘клукајдрвец’ во некои од словенските дијалекти, претставува заемка со угрофинско потекло. Навлегол преку контактот со унгарскиот, каде што во стандардниот јазик го среќаваме називот *harkály*, додека во дијалектите се среќаваат формите *harakáj*, *harka*, *harkáca*, *harkány*, *hërkaj*, со значење ‘клукајдрвец’ (Норманская/Дыбо 2010: 179). Се претполага праугарска основа **karV* ‘клукајдрвец’ (ibid.). Од угарската подгрупа, слични форми среќаваме во мансискиот и во хантискиот јазик – *karkāj*, *χōrχaj*, *korkaj*; *kājærki*, *kājarŋi* итн., додека меѓу другите јазици од угрофинската група на уралското јазично семејство, забележуваме фин. *kärki* ‘клукајдрвец’, лап. *kerats*, *keratje* ‘црн клукајдрвец’.

4. Заклучок

Пред да ги изнесеме заклучните белешки, неопходно е да напоменеме дека толкувањето во овој текст се базира на специфичен материјал на *Опшtosловенскиот лингвистички атлас* со соодветна мрежа на истражувачки локации. Подетална слика за дистрибуцијата на поединечните називи во дијалектите на одделните словенски јазици треба да даваат обработките на оваа појава во националните дијалектолошки атласи.

Во словенските јазици не постои единствен назив што означува *клукајдрвец*, иако на најголемиот ареал преовладуваат називите од типот *děťelъ*. Различните називи не функционираат на рамниште на целиот словенски дијалектен ареал, некои од нив се познати само на ниво на одделни говори. Лексичката разнообразност во голема мера зависела од опкружувањето, а во однос на тоа и од потребата да се именува она што првенствено го опкружувало човекот во просторот. Покрај тоа, влијаеле и други фактори, како контактот со другојазичното население и сл. Согледувајќи го потеклото на одделните називи може да востановиме дека формите најчесто се добиени по пат на ономатопеја, имитирајќи ги звуците во природата. Но, освен од аудитивната перцепција, мотивите за именување на *клукајдрвецот* во словенскиот јазичен свет произлегле и од визуелната перцепција – бојата на пердувот, како и од способностите („чукање“, „длабење“ во дрво) карактеристични за овој вид.

Список на кратенки

авест. – авестиски	пол. – полски
англ. – англиски	рус. – руски
англос. – англосаксонски	слн. – словенечки
блрус. – белоруски	слч. – словачки
буг. – бугарски	срп. – српски
г.луж. – горнолужички	ср.в.герм. – среден висок германски
герм. – германски	ср.н.герм. – среден низок германски
грч. – грчки	ст.инд. – староиндиски
д.луж. – долнолужички	ст.ир. – староирски
дан. – дански	ст.исл. – староисландски
ерм. – ерменски	ст.прус. – старопруски
лап. – лапонски	укр. – украински
лат. – латински	фин. – фински
латв. – латвиски	франц. – француски
лит. – литвански	хрв. – хрватски
мак. – македонски	чеш. – чешки
нов.перс. – новоперсиски	швед. – шведски

Литература

- Георгиев В. И., (ред.), 1986, *Български етимологичен речник*, т. 3, София: Българската академия на науките.
- Закревская Я. В., 1988: *Карта N 20 Дятел*, [во:] *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, вып. 1: *Животный мир*, ред. Р. И. Аванесов, Москва: Наука, с. 64–65.
- Мельничук О. С., (ред.), 1985, *Етимологічний словник української мови*, т. 2: *Д–Копці*, Київ: Наукова думка.
- Младенов С., 1941, *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, Софија: Книгоиздателство Христо Г. Данов.
- Мургоски З., 2011, *Толковен речник на современото македонски јазик*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Норманская/Дыбо, 2010 = Норманская Ю. В., Дыбо А. В., *Тезаурус. Лексика природного окружения в уральских языках*, Москва: Тезаурус.
- Трубачев О. Н., (ред.), 1978, 1983, *Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лексический фонд*, вып. 5, 10, Москва: Наука.
- Фасмер М., 1964–1967, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, 2, Москва: Издательство „Прогресс“.
- Boгуś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Mallory/Adams, 2006 = Mallory J. P., Adams D. Q., *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: University Press.

- Orel V., 1998, *Albanian etymological dictionary*, Leiden; Boston; Köln: Brill.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Vožice: Leda.
- Skok P., 1971–1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1–3. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Sławski F., (red.), 1979, *Słownik prasłowiański*, t. 3, Wrocław: Ossolineum.
- Snoj M., 2016, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Založba ZRC.
- Vaan M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden; Boston: Brill.

References

- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Georgiev V. I., (ed.), 1986, *Bŭlgarski etimologičen rečnik*, vol. 3, Sofiia: Bŭlgarskata akademija na naukite.
- Mallory/Adams, 2006 = Mallory J. P., Adams D. Q., *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford: University Press.
- Mel'nychuk O. S., (ed.), 1985, *Etymologičnyj slovnyk ukraïns'koï movy*, vol. 2: *D – Koptsi*, Kyïv: Naukova dumka.
- Mladenov S., 1941, *Etimologičeski i pravopisen rečnik na bŭlgarskiia knizhoven ezik*, Sofiia: Knigoizdatelstvo KHristo G. Danov.
- Murgoski Z., 2011, *Tolkoven rečnik na sovremeniot makedonski jazik*, Skopje: Filološki fakultet „Blaže Koneski”.
- Normanskaia/Dybo, 2010 = Normanskaia IU. V., Dybo A. V., *Tezaurus. Leksika prirodnogo okruženii v ural'skikh iazykakh*, Moskva: Tezaurus.
- Orel V., 1998, *Albanian etymological dictionary*, Leiden; Boston; Köln: Brill.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Vožice: Leda.
- Skok P., 1971–1973, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, vol. 1–3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Sławski F., (red.), 1979, *Słownik prasłowiański*, vol. 3, Wrocław: Ossolineum.
- Snoj M., 2016, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Založba ZRC.
- Trubachev O. N., (ed.), 1978, 1983, *Ėtimologičeskiĭ slovar' slavianskikh iazykov, Praslavianskiĭ leksičeskiĭ fond*, vol. 5, 10, Moskva: Nauka.
- Vaan M. de, 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden; Boston: Brill.
- Vasmer M., 1964–1967, *Ėtimologičeskiĭ slovar' russkogo iazyka*, vol. 1, 2, Moskva: Izdatel'stvo „Progress”.
- Zakrevskaiia JA. V., 1988: *Karta N 20 Diatel*, [vo:] *Obshch斯拉vianskiĭ lingvističeskiĭ atlas. Serii leksiko-slovoobrazovatel'naia*, vol. 1: *ZHivotnyiĭ mir*, ed. R. I. Avanesov, Moskva: Nauka, pp. 64–65.

Summary

The terms for 'woodpecker' in the dialects of the Slavic languages

In this article, the author analyzes the terms for 'woodpecker' in the dialects of the Slavic languages, using the materials of the General Slavic Linguistic Atlas (OLA). The analysis contains two parts: the first refers to the geographical distribution of the terms for 'woodpecker' in the Slavic-speaking area according to the stations covered by the OLA – about 850 settlements in the Slavic-speaking territory; the second part includes etymological and semantic analysis of the individual terms. From the analysis, it can be concluded that there is a great lexical diversity of these terms in the dialects of the Slavic languages, although the term *děťľľ* is dominant in the Slavic-speaking area. Lexical diversity largely depended on the surrounding. Other factors, such as the contacts with other linguistic populations, influenced too. Recognizing the origin of the individual terms, we can establish that the forms are most often processed by onomatopoeia. But apart from the audacious perception, the motives for naming *the woodpecker* arose from the visual perception – the color of the feather, as well as the abilities characteristic of this kind of bird.

Keywords: *woodpecker*, Slavic languages, dialects, geographical distribution, etymology.